

УДК 171

DOI: 10.26565/2226-0994-2020-62-18

Олександра Стебельська

ДО ПИТАННЯ ПРО ПРИРОДУ СОВІСТІ. КРИЗА СОВІСТІ

Ця стаття присвячена осмисленню природи совісті, її сутнісних проявів та особливостей. Совість є «серцем» морального життя людини. В актах совісті відбувається активізація та акумуляція внутрішніх енергій людини, які допомагають людині перебувати в повноцінному взаємозв'язку зі світом і проводити ґрунтовну оцінку як власних дій, так і дій Інших. Тому феномен совісті нерозривно пов'язаний зі свободою людини та її зусиллями самоздійснення, з її прагненнями віднайти власний внутрішній голос. Попри свою інтимність, совість ніколи не замикається в межах індивідуального буття, а володіє безумовною відкритістю світові, є гострим усвідомленням відповідальності за вчинені нами дії. Совість є свідченням того, що на глибинному рівні ми вкорінені в єдиній Реальності та нерозривно з нею пов'язані. У результаті критичного аналізу стверджується, що совість постає внутрішньою потенцією людини, безперервним процесом її самовизначення та становлення. Совість діалектична за своєю суттю, еднаючи в собі внутрішні/зовнішні, індивідуальні/соціальні, суб'єктивні/об'єктивні, раціональні/іраціональні аспекти. Складність феномену проявляється у спробах її символічного визначення як Зову, Спостерігача, Даймона, Хробака, Судді тощо. Совість неможлива поза діалогом людини із самою собою та Іншими, адже саме в процесі спілкування і відбувається внутрішнє зростання людини та формування її як особистості. Совість задає «систему координат», у межах якої рухається життя людини, проводить межу між Добром і Злом, Ідеальним і Реальним, Наявним і Бажаним. Відповідно, совість є ідеальною за своєю суттю та є незамінною структурою людської свідомості, пов'язаною з граничними запитуваннями людини щодо власної природи.

Ключові слова: совість, свідомість, ідеальне, діалог, відкритість, свобода.

Я не стану робити нічого заради думки оточуючих, але лише заради власної совісті; про що знаю я один, я робитиму так, ніби на мене дивиться натовп.

Сенека. Про щасливе життя

Проблема совісті нерозривно пов'язана з внутрішніми запитами людини, тими моральними цінностями та орієнтирами, які вона сповідує. Проте лише ми починаємо говорити про мораль і цінності, як з глибин нашої душі виринають питання щодо суб'єктивності етичних поглядів, переконань і вірувань. Так і хочеться повторити за Протагором: «Людина є мірою всіх речей» [Платон, 2006, с. 427]. Проте такий етичний суб'єктивізм і релятивізм поглядів не повинен затьмарювати наш розум. Він не є життєздатним та адекватним сприйняттям дійсності, оскільки послідовне проведення такої позиції спричиняє «падіння» в повне безглуздя й відсутність сенсів, принципів і критеріїв. Незрозумілим є, як людство взагалі існує, розвивається, пізнає та удосконалюється. У цьому контексті варто пригадати погляди К. Твардовського та його критику релятивізму [Твардовський, 2016]. На його думку, твердження мислителів-релятивістів, що реалії лише підтверджують неможливість винайдення загальнолюдських етичних принципів, є, як мінімум, необґрунтованими. Їх незнання не спростовує їх існування. Людина з народження не досягає закони логіки чи математики, проте відкриває їх в процесі свого розвитку та дорослішання, крок за кроком долаючи перешкоди на шляху пізнання. На думку К. Твардовського, наш етичний релятивізм постає як перманентний розвиток народів і націй, що поступово та невпинно йдуть до усвідомлення базових моральних

© Стебельська О. І., 2020.

This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution License 4.0.

принципів. І те, що ми досі не досягли бажаної мети, свідчить лише про нашу внутрішню неготовність до відкриття таких знань. Перед очима невпинно стоїть Сократ. Адже він так само не вітав релятивізму та необґрунтованого суб'єктивізму і, критикуючи софістів, прагнув вийти на базові засади нашого існування. Важливим є те, що люди приходять до розуміння цього. Необхідність виявлення універсальних етичних засад усвідомлював і такий відомий сучасний дослідник, як С. Хантінгтон. У своїй роботі «Зіткнення цивілізацій» він описав певний експеримент, що був проведений у Сінгапурі на початку 1990-х років. Влада Сінгапуру спробувала виявити певні точки перетину між представниками різних культур, що населяли місто. Була видана «Біла книга», де загальні цінності сінгапурців формулювались таким чином: нація понад [етнічну] групу, а суспільство понад індивіда; сім'я є основним осередком суспільства; повага й громадська підтримка особистості; консенсус замість суперечки; расова й релігійна гармонія [Хантінгтон, 2006]. Ефективність вироблення таких принципів наразі може бути спірною, проте такі спроби свідчать про усвідомлення людством того, що для повноцінного та гармонійного співіснування нам необхідно виявити певні базові етичні цінності та принципи.

Всі ці роздуми безпосередньо стосуються і природи совісті як глибинної реакції на порушення етичних принципів та норм. Частина мислителів може стверджувати, що совість є особистісним елементом нашого внутрішнього життя, і що у кожного вона активується в різні моменти та в різних ситуаціях. Прояви совісті можуть навіть залежати від приналежності людини до певної культури. Проте як би не різнились прояви совісті, сам феномен совісті є загальнолюдським. В актах совісті відбувається виявлення якихось її універсальних структур, що лежать в основі наших закликів: «Ти маєш совість?» Ми, як Сократ, повинні зазирнути в глибини самих себе та спробувати віднайти те, що лежить в основі нашої моралі та визначає як наше життя, так і життя всього людства.

Метою цього дослідження є осмислення природи совісті, джерел її виникнення, особливостей функціонування та виявлення. Увага авторки також спрямована на аналіз тих кризових явищ, що проявились у феномені совісті та загострили розв'язання етичних проблем.

Проблематика статті має ґрунтову історію *напрацювань та досліджень*. Ще в добу античності проблемою совісті цікавились Сократ, Сенека та Епіктет. Не оминули її в своїх дослідженнях і християнські мислителі Августин Блаженний, Дж. Бонавентура, Ф. Аквінський, М. Лютер. У новочасний період проблеми совісті обговорювали Дж. Локк, Т. Гоббс, А. Сміт, І. Кант; серед представників XIX ст. слід згадати Дж. Бенґама та Ч. Дарвіна, а в XX ст. – З. Фрейда, Дж. Дьюї, М. Гайдеггера, Г. Райла, Н. Лумана тощо. Не останню роль зіграли також дослідження А. Шинкеля, Д. Ленгстона, С. Гітліна, Р. Вішера, Р. Сорабджі та Р. Френца.

Совість постає одним із найскладніших і найнеоднозначніших понять в історії розвитку етичної думки. Зазвичай совість розглядається через призму людського переживання реальності та передбачає слідування певному внутрішньому голосу, який проводить межу між Добром і Злом, між тим як *є* і як повинно *бути*. А як насправді повинно *бути*? Як знати, що совість нас не обманює і не є ілюзією? Чи не перетворюється совість при її визначенні на пусте поняття, яке можна наповнити усім? Відповіді на ці питання можуть залежати від того, яку етичну позицію ми займаємо. В історії етичної думки склались три основні підходи до розуміння того, що можна вважати моральним: консеквенціалізм, деонтологія та етика чесноти. Відповідно до них і совість, як феномен, трактуватиметься по-різному: совість як максимізація користі та загального блага, совість як виконання певного обов'язку чи совість як плекання певних чеснот і діяльність згідно з ними. У цій роботі не стоїть завдання аналізу особливостей кожного з підходів, адже зрозуміло, що кожен із них має як свої переваги, так і недоліки. Активний діалог представників цих підходів безперервно загострює проблему совісті та сприяє її розгортанню. Зокрема, так звана «проблема вагонетки» досі жваво обговорюється мислителями та не знаходить однозначного вирішення [Едмондс, 2016]. У такій ситуації

важливим для авторки є не стільки звернення до аналізу окремих вчень та підходів до осмислення феномену совісті, скільки прагнення виявити певні сутнісні його аспекти, особливості та умови функціонування.

У Стенфордській енциклопедії стверджується: «термін “совість” перекладається з латини “conscientia”, що позначає обмін “знанням” (scientia) “з” (con-), що зі свого боку перекладається як еквівалентний грецький термін *suneidenai*...» [Giubilini, 2016]. Латинське слово *conscientia* також використовувалося не лише в значенні свідомості взагалі, але й як усвідомлення якості власних вчинків [Апресян, 2018]. З цих визначень стає зрозумілим, що совість містить у собі елемент *знання*, знання людини про саму себе, власні думки та вчинки. Совість постає формою самосвідомості та внутрішньої єдності людського Я, оскільки задає «систему координат», у межах якої рухається життя людини. Водночас вона є певним розривом у внутрішньому світі людини, оскільки чітко проводить межу між *наявним* і *бажаним*. А отже, совість *розгортається в ідеальному вимірі*, і в цьому аспекті структури совісті нерозривно пов'язані зі структурами самої свідомості. Свідомість є тим феноменом, який виявляє та фіксує Ідеальне, якого в наявній, матеріальній реальності не існує. Відповідно, совість постає тим модусом/станом свідомості, в якому виявляються не лише оцінка певної ситуації та ролі людини в ній, але й виходить на перший план граничне запитання людини щодо того, ким вона є і ким вона хотіла би *бути*.

В актах совісті активізується внутрішнє ядро людини у всій його повноті, у всіх його протиріччях і суперечностях. Відповідно, самі процеси розгортання сумління володіють *діалектичністю та динамізмом*. Проблемою всіх напрямів і підходів є те, що вони виділяють певний елемент совісті та ставлять його в основу вчення. Сократ говорить про совість як внутрішній даїмон, Сенека як про внутрішнього суддю, християнські мислителі як про голос Бога в нас, представники Нового Часу взагалі проводять критику цього поняття та редукують його до суб'єктивних переживань, у сучасній філософії совість часто називають екзистенціалом чи проявом суперєго. Проте важливо розуміти, що совість є багатоплановим, цілісним явищем, яке єднає в собі як суб'єктивні, так і об'єктивні аспекти, як внутрішні, так і зовнішні, як суто індивідуальні, так і соціальні. Можна відчувати докори сумління не лише за власні дії, але й за чужі. Совість може приносити із собою муки та досить негативні переживання, але вона сприяє також внутрішньому становленню та переродженню особистості. Навіть саме сприйняття совісті може нести як позитивні, так і негативні елементи. Зокрема, психологи виявили цікаву тенденцію. «При виконанні завдання намалювати символ для позначення слова “совість” майже в третини дівчаток і хлопчиків виявилася тенденція до зображення небезпечних, гострих предметів (блискавка, зуби, шипи, колючки, ланцюги, знак радіоактивності, зброя). Водночас у 17 % опитаних школярів спостерігалися малюнки з позитивним змістом (квітка, корона, посмішки, сердечка, сонечко)» [Ильин, 2016]. Усі зазначені моменти ускладнюють, але одночасно й поглиблюють саме розуміння такого феномена, як совість. Розглянемо деякі з них детальніше.

Совість має чітко визначений **діалогічний характер**. Безумовно, це діалог внутрішній та діалог зовнішній. Внутрішній діалог передбачає глибоке усвідомлення власної неправоти та хибності вчинку. Це певний суд над самим собою. Часто саме цей елемент совісті відзначається філософами. Совість – це свідок, на якого необхідно зважати [Сенека, 1977]. Ми можемо як завгодно переконувати себе у власній правоті, наводити аргументи та виправдовувати себе, але в глибині самих себе будемо завжди знати, що вчинили всупереч совісті. Це той момент, коли совість не піддається контролю та виступає як зовнішня сила всередині нас самих. Зовнішній діалог передбачає спілкування безпосередньо з тим, кого ми скривдили, відчуття напруги, сорому, прагнення вибачитись і спокутувати провину. Зовнішній діалог певною мірою продовжує внутрішній та завершує його. Недарма люди відчувають незавершеність конфліктної ситуації за умови її непроговореності. У зовнішньому діалозі людина повинна встати не лише перед самою собою, але й перед Іншим, відчутти сором і всю ницість власного Я. Тому люди так і не

люблять визнавати власних провин, ховаються від себе та від Інших, оскільки необхідно визнати й прийняти темний бік власного Я. Це страх перед власними демонами, яких ми не втримали. Однією з важливих умов для психічного здоров'я людини є здатність пробачити самій собі. Тому совість передбачає духовну напругу та становлення людини. Це постійні коливання духу, внутрішня активність якого переходить у зовнішню, і, врешті-решт, завершує цикл у поверненні до самого себе.

Спираючись на сказане вище, можна стверджувати, що совість передбачає не лише *суб'єктивні (індивідуальні) переживання, але й вихід за їхні межі*. Суб'єктивність совісті проявляється у внутрішньому, особистому переживанні ситуації, у докорах сумління, депресивних станах. У цей момент ми відчуваємо внутрішній голос, який безперервно нагадує нам про скоєне. Саме його М. Гайдеггер порівнював із Зовом. І людина або відгукується на нього, або ж придушує в собі (падіння), проте абсолютно позбавитись його вона не може. Совість не може бути колективною, оскільки вона вироджується в тоталітарність і позбавлення права кожної людини на власні погляди. Проте совість ніколи не замикається в межах егоїстичного Я. Вона є внутрішнім зв'язком людини із самою собою та Іншими, відображає певні фундаментальні засади спілкування й поведінки, проводить як заборонені грані, так і відкриває шляхи найбільшим надіям та сподіванням. З одного боку, совість завжди постає як *відкритість перед Іншим* через відчуття провини та сорому. З іншого боку, найвищим проявом совісті є совість *за Іншого*. Переживання докорів сумління (або ж сорому!) за вчинки іншої людини постає найвищим проявом розвитку та саморозвитку особистості, *усвідомленням нею єднання зі світом і відповідальності за все, що відбувається в ньому*. За мовчазної бездіяльності індивідуалістів, що відповідають *лише* за себе, у світі відбуваються жахливі речі, адже саме вони виправдовують свою відстороненість тим, що їхня совість є чистою і вони не порушують ніяких принципів та норм, а отже, і не несуть відповідальності за те, що відбувається. Більшої мужності та сміливості вимагає від людини визнання причетності до ходу подій, навіть якщо вона не впливає на нього безпосередньо.

Постаючи явищем інтимним, совість володіє безумовною відкритістю світові, є здатністю «не відводити очей» від того, що порушує засади Буття. Коли вчиняється несправедливість або надмірна жорстокість щодо невинного, ми всі реагуємо негативно, що свідчить про те, що *на глибинному (імплікативному) рівні ми вкорінені в єдиній Реальності та нерозривно з нею пов'язані*. Тому в совісті переплетені як суб'єктивні, так і об'єктивні елементи.

Також в актах совісті відбувається взаємозв'язок *інтуїтивних і раціональних моментів*. Інтуїтивність совісті проявляється тоді, коли людина стикається з незнайомою їй ситуацією і їй необхідно реагувати швидко та оперативно, спираючись на весь наявний у неї досвід. За З. Фройдом, «ми часто реагуємо на певні ситуації з неприємними “почуттями безпеки”, як-от тривога, страх чи острах. Ці почуття породжуються загрозливими ситуаціями або ситуаціями, коли поведінка чи потенційна поведінка суперечать змісту суперєго. Унаслідок цих почуттів, наприклад, суворо вихована молода людина може цілком несвідомо уникати ситуацій, в яких він чи вона спокушається порушити прищеплені переконання» [Langston, 2001, р. 90]. Наявність ірраціональної компоненти совісті говорить про те, що ми не здатні повною мірою контролювати її прояви. Подекуди людина може відчувати докори тоді, коли не винувата, і не відчувати їх, коли винувата. І одними раціональними розмірковуваннями стосовно якості власного вчинку тут не обмежитись. Саме нездатність людини повною мірою схопити феномен совісті і спонукає до символічного її висвітлення як Зову, Судді, Хробака, Спостерігача чи Даймона. Раціональні ж аспекти совісті проявляються тоді, коли ми здатні свідомо зважувати альтернативні варіанти розв'язання проблемної ситуації з чітким усвідомленням появи внутрішнього дискомфорту через порушення внутрішніх переконань. Тому ми цілком можемо стверджувати, що совість постає важливим елементом самоідентифікації людини, її відношення до себе та інших людей, вона постає ядром моральності та самовизначення. Ми можемо визначити, що собою являє людина, орієнтуючись на ті ситуації, за які вона

відчуває докори сумління, які вона вважає неприпустимими для себе, чи визначає неможливість їх повторення в своєму житті. Совість постає такою пульсацією внутрішнього світу людини, коли вона починає чітко усвідомлювати, після здійснення яких дій вона перестане бути тим, ким є (така собі «точка біфуркації»). Тому в сучасних демократичних державах і піднімається питання «свободи совісті»: кожна людина має право на таке внутрішнє самовизначення, під час якого вона чітко визначає межі припустимого/неприпустимого для себе.

Отже, ми підійшли до ще однієї риси совісті – її міцного зв'язку зі **свободою**. Е. Фромм писав: «Гуманістична совість – це реакція всієї нашої особистості на її правильне функціонування або на порушення такого <...> Совість оцінює виконання нами людського призначення; вона є (на що вказує корінь слова со-вість) звісткою в нас, звісткою про наш відносний успіх або про поразку в мистецтві життя» [Фромм, 1992]. Неможливо змусити людину відчувати докори сумління. Будь-який примус – це лише імітація справжнього розуміння самих себе. Саме це мав на увазі Е. Фромм, коли говорив про авторитарну совість, що викликається зовнішніми впливами держави, суспільства, Церкви. Це, по суті, і не совість, а просте виконання необхідних настанов, обумовлене відчуттям страху. Справжня, гуманістична, совість не має справи зі страхом перед покаранням, вона є гострим переживанням реальності, це наш власний голос. Звісно, неможливо абсолютно усунути вплив оточення на нас. Проте кожна людина повинна навчитись не лише засвоювати, інтеріоризувати певні зовнішні настанови, але й виробляти незалежну «відповідь» на них.

У попередніх абзацах авторка обговорювала внутрішні/зовнішні, суб'єктивні/об'єктивні, суб'єктивні/соціальні, раціональні/ірраціональні аспекти совісті. Логічним постає запитання: якими є джерела совісті? Чи можна стверджувати, що совість є вродженим елементом? Чи совість є соціальним феноменом і формується в межах певного суспільства та культури? Чи, можливо, совість є результатом божественного втручання? Звісно, розгортати в цій роботі повноцінну дискусію немає змоги. Проте можна відзначити певні моменти, на які варто звернути увагу. Приписувати совісті божественну природу можуть лише ті, для кого існування Бога не піддається сумніву. Питання вродженості совісті є спірним, оскільки: а) необхідно було б визнати, що люди повинні володіти ідентичним етичним кодом або ж однаковими критеріями оцінки явищ і ситуацій; б) необхідно було би обмежити і свободу самої людини; якщо совість дається як вже депо наявне, то ми автоматично позбавляємось якогось ґрунтового осмислення власних вчинків і підкорюємось вирoku внутрішнього судді (як тоді пояснити випадки, коли людина одразу не усвідомила значення власного вчинку і тільки згодом усвідомила його неправомірність?); в) не мають достатнього пояснення та обґрунтування культурні відмінності оцінки явищ та процесів. Такі розмірковування наводять на думку, що корені совісті слід шукати назовні, у соціальності людини [Hitlin, 2008]. Проте і це твердження не є достовірним повною мірою. Насамперед це пов'язано з тим, що без відповіді залишаються наступні питання: а) чому людина здатна протистояти тим настановам, які їй пропонує суспільство або середовище, в якому вона виховувалась? звідки в неї береться автономність сприйняття ситуації, незгода з оточенням чи Традицією? б) чому в людей можуть виникати досить подібні погляди на певні ситуації: покарання невинного, знецінення свободи іншої людини, чи-то звичайне порушення черги в магазині? в) чи такий підхід до розуміння природи совісті не позбавляє людину свободи та відповідальності за власні вчинки, адже людина постає результатом системи, в якій вона народилась і виховалась? Слід усвідомлювати, що кожен із зазначених вище підходів фрагментарно осмислює феномен совісті, проте одночасно і акцентує увагу на важливих моментах. Зокрема, у межах релігійного підходу совість осмислюється як явище інтимне, як внутрішній голос, який проводить межу між Добром і Злом, Ідеальним і Реальним, Наявним і Бажаним. Про вродженість совісті є сенс говорити лише як про певний *здаток*, який потребує свого подальшого розгортання в межах *соціального середовища*, оскільки саме в

спілкуванні з Іншими наша совість реалізується та проявляється. Тому, на думку авторки, совість може бути певною потенційною здібністю людини, безперервним процесом самоідентифікації та самовизначення, постійним порівнянням, ким я є і ким хочу бути, зв'язком між людиною та світом, частиною якого вона є. У цьому контексті авторка сприймає совість як явище інтуїтивне, як те, що потрібно пробудити в собі, виплекати та проявити. Тому ми в повсякденні часто і говоримо, що «совість прокинулася». Якби не було цієї потенції, то не було б і її реалізації.

Криза совісті. Ще Арістотель називав людину істотою політичною, маючи на увазі, що людина завжди прагне до єднання з іншими людьми, до спілкування, метою якого є досягнення блага [Арістотель, 2000, с. 15]. Совість постає незамінним елементом спілкування, оскільки фіксує порушення базових моральних принципів, правил і домовленостей, наявність безвідповідальної поведінки. Вона безпосередньо пов'язана з нашими цільовими орієнтирами: поставлена мета не менше розкаже про сутність людини, ніж методи її досягнення. Тому совість і постає проявом ідеального в цьому світі.

Політичні та соціально-культурні зміни в сучасному світі, науково-технологічний прогрес вплинули на наше життя, змінили його, автоматично загостривши проблему совісті. Певною мірою варто говорити про кризу совісті, яка стосується всіх сфер нашої життєдіяльності. Якщо ми говоримо про сферу політичну, то питання совісті ставиться насамперед через призму відповідальності політиків за їхні дії. Чи справді загальне благо стає мотивами їхніх дій? Чи справді можна пожертвувати меншістю заради досягнення блага більшості? Цинізм дій політиків подекуди шокує звичайних громадян і змушує їх говорити про ілюзорність демократії. Також неприємно вражає і безвідповідальність самих громадян, їхня пасивність і незацікавленість у соціально-політичному житті. Це проявляється в неявиці на вибори, небажанні вирішувати проблеми, перекиданні відповідальності на Інших. Якщо ми говоримо про сферу соціальну, то гостро постають проблеми сім'ї, шлюбу, домашнього виховання, освіти, медицини, статевої ідентифікації тощо. Зокрема, надзвичайно активно в українських ЗМІ обговорюється тема домашнього насилля. Насилля в сім'ї призводить до жахливих наслідків: руйнування довіри, відвертої та щирої комунікації, формування комплексів і страхів, порушення розвитку особистості, постійна драгівливість людини та втрата впевненості в собі. Це тягне за собою проблеми самовизначення та самоідентифікації, а отже, призводить до збоїв у самій соціальній системі. У підсумку ми стикаємось із «хворим» суспільством. Постають питання: що взагалі вважати за насилля? Чи можемо ми обмежити причини втручання у справи родини лише наявністю фізичного насилля? Коли та за яких умов втручання держави буде саме допомогою, а не порушенням цілісності родини чи запізнілою «акцією»?

Подібні проблеми виникають і у сфері виховання, яке є необхідним елементом формування та становлення повноцінної особистості. Як знати, що ті методи та системи, які застосовують батьки, є правильними чи допустимими? Помилки батьків можуть проявлятися не лише одразу, але й через роки, впливаючи на розвиток людини та її долю. Проблеми у сфері освіти перегукуються із проблемами виховання. Кожна сім'я має право на те, щоб виховувати дитину так, як їй здається правильним; і так само дати таку освіту, яку вона хоче й може собі дозволити. Де проходить межа між авторитарністю і всездозволеністю? Найгостріше ми стикнулись з кризою совісті в наш час у зв'язку з поширенням у світі COVID-19. Чи не відображає таке стрімке розповсюдження цього вірусу саме вірус нашої совісті? Чи не є його розповсюдження ознакою безвідповідального ставлення до свого життя та життя інших? Чи маємо ми право вирішувати кому жити, а кому померати? Проблеми совісті невіддільні також і від релігійної сфери. Свобода віросповідання людини полягає в праві слідувати тим принципам, в які вона щиро вірить. Проте чи існують критерії, які визначають рівень деструктивного впливу на становлення особистості під час перебування в лавах певної релігії? Як знати, що ті, хто обіймають офіційні пости, не спотворюють Слово Боже та не зловживають своїми повноваженнями? Яскравим прикладом є книга Р. Френца, де автор послідовно й поступово розповідає про

власне становлення у Свідках Єгови та виключення з цієї організації. Наприкінці книги він не відмовляється від своєї віри, проте чітко зазначає ту кризу совісті, з якою стикнувся, будучи свідком Єгови. Власне, ця криза і спричинила його виключення. Серед основних проблем, з якими він стикнувся особисто, були зазначені наступні: «1) придушення вільного читання Біблії <...> 2) центр уваги, очевидно, перемістився з Біблії на нашу “багату спадщину” або традиції організації <...> Я просто жажнувся пропозиції про введення “клятви вірності” як гарантії відданості організації та її традиціям <...> 3) інквізиторські прийоми. Було ясно, що Керівна рада (яка, на мою думку, існувала переважно для того, щоб служити братам) користувалась дуже сильною авторитарною владою...» [Franz, 2002, pp. 340–341]. І знов-таки виникають питання до нашої совісті: чи можемо ми стояти осторонь, вбачаючи неадекватність дій певних людей, вчинених під впливом певних релігійних вірувань? Де віднайти цю тонку грань і не перетворитись із захисника в інквізитора?

Людина є істотою соціальною і кожного дня, спілкуючись з Іншими, вона стикається з різноманітними ситуаціями, коли необхідно робити моральний вибір. І в цей момент і є важливою совість як внутрішня відкритість Іншому та чесність перед самим собою. Саме ці якості і здатні забезпечити адекватний діалог, спрямований на взаємний розвиток і становлення нас як особистостей.

Отже, совість постає ядром морального життя людини. Вона фіксує ті базові цінності та норми, які визначають життя людини та її власну поведінку. Авторка послідовно приходить до думки, що совість не є вродженою властивістю, а постає внутрішньою потенцією людини, яку людина ніби «розпаковує», розвиває та реалізує впродовж життя. Тому феномен совісті нерозривно пов'язаний зі свободою людини, з її здатністю оцінювати себе та Інших, її самосвідомістю та самовизначенням. Совість є діалектичною за своєю природою, тому в ній щільно переплітаються раціональні та ірраціональні елементи, внутрішні і зовнішні, суб'єктивні і об'єктивні, індивідуальні і соціальні. Вона може викликати не лише негативні відчуття, але й цілком позитивні. Тому дослідник А. Шинкель і зазначає, що «ми вступаємо в совість цілою людиною» [Schinkel, 2007, p. 350].

Совість постає потужним внутрішнім стрижнем людини, що визначає її місце в сім'ї, суспільстві та Всесвіті. Вона стосується не лише взаємовідносин «Я – Інший», але й того, ким являє себе людина як мешканець Всесвіту. Тому людина може відчувати докори сумніння не лише за те, що вона нашкодила Іншому, але й за те, що вона порушила закони Природи чи негідно вчинила з іншою живою істотою. Яскравим прикладом може бути фільм 1985 року «Антарктична повість», де головні герої (полярники) мучились через те, що залишили помирати лайок на антарктичній станції. Тому совість фіксує певну вплетеність людини в структури Буття. Із совістю неможливо домовитись, вона є потужним внутрішнім суддею людини, перед яким вона нездатна виправдатись. Причому цим безжальним суддею постає сама ж людина. В актах совісті людина опиняється один на один із Собою.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- Апресян Г. Совесть. (Новая философская энциклопедия). 2018. URL: <https://iphlib.ru/library/collection/newphilenc/document/HASH0186d368b06fab3bed4e2d86>.
- Аристотель. Політика / пер. з давньогрек. та передм. О. Кислюка. К.: Основи, 2000. 239 с.
- Ильин Е. Психология совести. Вина, стыд, раскаяние. СПб: ООО Издательство «Питер», 2016. 288 с.
- Платон. Протагор / пер. с древнегреч. В. С. Соловьева; печ. по изд. Платон. Собрание соч.: в 3-х т.; т. 1. М.: Мысль, 1968. Платон. Сочинения: в 4-х т.; т. 1. СПб.: Изд-во С.-Петербур. ун-та; Изд-во Олега Абышко, 2006. С. 193–261.

Сенека Л. А. Нравственные письма к Луцилию / пер. С. А. Ошерова; отв. ред. М. Л. Гаспаров. М.: Наука, 1977. 384 с.

Твардовський К. Етика та її відношення до теорії еволюції. *Твардовський К. Вибрані праці*. Львів: Львівське товариство імені К. Твардовського, 2016. С. 72–88.

Фромм Э. Человек для себя. Исследование психологических проблем этики / пер. Л. А. Чернышевой. Минск: Коллегиум, 1992. 253 с.

Хантингтон С. Столкновение цивилизаций / пер. с англ. Т. Велимеева. Ю. Новикова. М.: ООО Издательство АСТ, 2003. 603 с.

Эдмондс Д. Убили бы вы толстяка? Задача о вагонетке: что такое хорошо и что такое плохо? / пер. с англ. Д. Кралечкина. М.: Изд-во Института Гайдара, 2016. 256 с. DOI оригинала: <https://doi.org/10.1515/9781400848386>.

Franz R. *Crisis of Conscience*. Atlanta: Commentary Press, 2002. 440 p.

Giubilini A. Conscience (Stanford Encyclopedia of Philosophy). 2016. URL: <https://plato.stanford.edu/entries/conscience>.

Hitlin S. *Moral Selves, Evil Selves: The Social Psychology of Conscience*. New York: Palgrave Macmillan, 2008. 269 p. DOI: <https://doi.org/10.1057/9780230614949>.

Langston D. C. *Conscience and Other Virtues: from Bonaventure to MacIntyre*. University Park: The Pennsylvania State University Press, 2001. 191 p.

Schinkel A. *Conscience and Conscientious Objections*. Amsterdam: Amsterdam University Press, 2007. 638 p. DOI: <https://doi.org/10.5117/9789085553915>.

Стебельська Олександра Ігорівна

кандидатка філософських наук, асистентка кафедри філософії

Інститут гуманітарних і соціальних наук

Національний університет «Львівська політехніка»

вул. С. Бандери, 12, Львів, 79013

E-mail: cleanwave4@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7208-3197>

Стаття надійшла до редакції: 05.05.2020

Схвалено до друку: 18.06.2020

ON THE ISSUE OF THE NATURE OF CONSCIENCE. CRISIS OF CONSCIENCE

Stebelska Oleksandra I.

PhD in Philosophy, Assistant of the Department of Philosophy

Institute of the Humanities and Social Sciences

Lviv Polytechnic National University

12, Bandera str., 79013, Lviv, Ukraine

E-mail: cleanwave4@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7208-3197>

ABSTRACT

This article is dedicated to understanding the nature of conscience, its essential manifestations and features. Conscience is the “core” of a person’s moral life. The conscience acts activate and accumulate the internal energies of the person, which help him/her to be fully connected with the world and to carry out a thorough evaluation of both his/her actions and Others. Therefore, the phenomenon of conscience is inextricably linked to the freedom of a person and his/her efforts to exercise himself/herself as a Human, to find his/her own inner voice. Despite its intimacy, conscience never closes within the limits of individual existence, but has unconditional openness to the world, is a keen awareness of responsibility for our actions. Conscience is a testament of the fact that, at a deep (implicative) level, we are rooted in, and inextricably linked to, one Reality. As a result of critical analysis, it is argued that conscience emerges as an internal potentiality of a person, a continuous process of self-determination and formation.

Conscience is dialectic in nature, combining internal/external, individual/social, subjective/objective, rational/irrational aspects. The complexity of the phenomenon is manifested in the attempts to symbolically identify it as Call, Witness, Demon, Worm, Judge, etc. Conscience is impossible outside the dialogue of the person with himself/herself and Others, because in the communication process the inner growth and formation of the person take place. Conscience defines a “coordinate system” within which a person’s life moves, divides the line between Good and Evil, Real and Ideal, Existent and Desired. Accordingly, conscience is ideal in essence and is an indispensable structure of human consciousness, linked to the boundary questions of a person regarding his/her own nature.

Keywords: conscience, consciousness, ideal, dialogue, openness, freedom.

REFERENCES

- Apresyan, G. (2018). Conscience. In *New Philosophical Encyclopedia*. Retrieved from <https://iphlib.ru/library/collection/newphilenc/document/HASH0186d368b06fab3bed4e2d86>. (In Russian).
- Aristotel. (2000). *Politics*. (O. Kysliuk, Trans.). Kyiv: Osnovy. (In Ukrainian).
- Edmonds, D. (2016). *Would you Kill a Fat Man? The Trolley Problem and What Your Answer Tells Us About Right and Wrong*. (D. Kralechkin, Trans.). Moscow: Gaidar Institute Publishing house. (Original work published 2013). (In Russian). DOI of Original: <https://doi.org/10.1515/9781400848386>.
- Franz, R. (2002). *Crisis of Conscience*. Atlanta: Commentary Press.
- Fromm, E. (1992). *Man for Himself: An Inquiry into the Psychology of Ethics*. Minsk: Collegium. Retrieved from <http://psylib.org.ua/books/fromm04/txt08.htm>. (Original work published 1947). (In Russian).
- Giubilini, A. (2016). Conscience. In *Stanford Encyclopedia of Philosophy*. Retrieved from <https://plato.stanford.edu/entries/conscience>.
- Hitlin, S. (2008). *Moral Selves, Evil Selves: The Social Psychology of Conscience*. New York: Palgrave Macmillan. DOI: <https://doi.org/10.1057/9780230614949>.
- Huntington, S. (2003). *The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order*. (Г. Velimeev, Trans.). Moscow: AST. (Original work published 1996). (In Russian).
- Ilyin, E. (2016). *Psychology of Conscience. Guilt, Shame, Remorse*. Saint Petersburg: Piter. (In Russian).
- Langston, D. C. (2001). *Conscience and Other Virtues: From Bonaventure to MacIntyre*. University Park: The Pennsylvania State University Press.
- Plato. (2006). Protagoras. (V. S. Soloviev, Trans.). In Plato, *The Collected Writings: In 4 Vols.* (Vol. 1, pp. 193–261). Saint Petersburg: Saint Petersburg University Publishing House; Oleg Abyshko’s Publishing House. (In Russian).
- Schinkel, A. (2007). *Conscience and Conscientious Objections*. Amsterdam: Amsterdam University Press. DOI: <https://doi.org/10.5117/9789085553915>.
- Seneca, L. A. (1977). *Moral Letters to Lucilius*. (S. A. Osherov, Trans.). Moscow: Nauka. (In Russian).
- Twardowski, K. (2016). Ethics and its Relation to the Theory of Evolution. In K. Twardowski, *Selected Works* (pp. 72–88). Lviv: Lviv Society named after K. Twardowski. (In Ukrainian).

Article arrived: 05.05.2020

Accepted: 18.06.2020